

WEST-VLAAMSE ARCHEOLOGICA

1

1985

Cools E. 1985: "De Romeinse kustverdediging van Maritiem Vlaanderen, werkhypothesen voor een systematische prospectie", *West-Vlaamse Archeologica* 1, 16-27.

Scan uit jaargang 1, 1985, ter beschikking gesteld via www.vobow.be. Alle rechten blijven bij de verantwoordelijke uitgever, de V.O.B.o.W. (Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen). Overname is toegelaten mits verwijzing naar het tijdschrift

DE ROMEINSE KUSTVERDEDIGING VAN MARITIEM VLAANDEREN WERKHYPOTHESEN VOOR EEN SYSTEMATISCHE PROSPEKTIE

E. Cools

1. Inleiding

Het historisch probleem rond de Romeinse kustverdediging in NW-Gallië en SE-Engeland omvat twee essentiële aspecten: enerzijds het opzoeken van de redenen die geleid hebben tot de oprichting, de evolutie en het verlaten ervan, en anderzijds het bestuderen van de aangewende methodes en de ingezette middelen.

Het onderwerp wordt al sedert ettelijke decennia — in Engeland zelfs sedert meer dan een eeuw — bestudeerd en blijft steeds nieuwe generaties historici en archeologen fascineren.

In 1975 werd een symposium gehouden over *The Saxon Shore*, het Laat-Romeins verdedigingsdispositief van de Engelse en continentale Kanaal- en Noordzeekusten. Dank zij de internationale inbreng resulteerde dit in een overzichtelijke stand van zaken. Belangrijker nog was het inzicht dat er een enorm tekort blijft bestaan aan archeologische gegevens, een tekort dat moet aangevuld worden vooraleer men de resultaten van het bodemonderzoek kan toetsen aan de — overigens vrij schaarse — historische bronnen¹.

De Romeinse kustverdediging wordt immers traditioneel benaderd als een historisch-archeologisch probleem. Op het voornoemde symposium werd aan deze methodiek een nieuw element toegevoegd: het fysisch-geografische, meer bepaald de invloed van de Duinkerke 2-transgressie op de inplanting en de evolutie van de verdedigingswerken². Opvallend is dat het probleem zelden vanuit een militair standpunt werd bekeken, alhoewel dit aspect een essentieel basisgegeven vormt. Ook hierin is sedert kort een kentering merkbaar: naast de militaire architectuur worden nu ook de operationele aspecten bestudeerd³.

In onderhavig werkje wordt gepoogd rekening te houden met alle bruikbare methodologische elementen — historische, archeologische, geografische, geologische en militaire — voor wat betreft de kuststreek tussen Sangatte en de huidige Scheldemonding, hierna aangeduid als Maritiem Vlaanderen. Dit gebied omvat enerzijds duidelijke sporen van de relevante mariene invloeden en is anderzijds grotendeels vrij van de ingewikkelde geologische problemen verbonden aan de mondingsgebieden van de grote rivieren. Bovendien werden representatieve sectoren ervan recentelijk bestudeerd, zowel op archeologisch⁴ als op geologisch vlak⁵. Het doel van onderhavig opstel is het stimuleren van het regionaal onderzoek door het opstellen van richtlijnen voor een systematische archeologische prospectie.

(1) JOHNSTON 1977.

(2) CUNLIFFE 1977, p. 5; SEILLIER 1977, p. 37; MERTENS 1977a, p. 51.

(3) JOHNSON 1976 en 1977.

(4) THOEN 1978.

(5) BAETEMAN 1981.

(6) In de context van dit werkje kon onmogelijk het gehele hinterland van Maritiem Vlaanderen beschouwd worden. Om praktische redenen werd het gebied beperkt tot de kaartbladen MGI 1: 100.000 CI, 5, 6, 10 en 11.

2. Algemene kenmerken van de kustdefensie

Uitgaande van een militaire benadering, kan gesteld worden dat een kustverdediging een *barrière* is, die opgericht wordt *tegen* een vijandelijke maritieme strijdkracht en *voor* de bescherming van een eigen, bevriende of bezette kust en het daarop aansluitende hinterland. Uit deze definitie volgt dat de studie elk hoofdelement moet omvatten: de bedreiging, het eigenlijk verdedigingsdispositief, en het bedreigde gebied⁶.

De specifieke opdrachten van een kustdefensie vertonen aspecten van actieve en passieve verdediging en kunnen omschreven worden als volgt:

1. vijandelijke landingspogingen af te schrikken,
2. vijandelijke landingspogingen af te slaan en eventuele bruggehoofden op te rollen vooraleer deze door de aanvalleur als marinesteunpunt of als basis voor diepere penetratie kunnen uitgebaat worden,
3. bescherming te verlenen aan havens en andere zeevaartinstallaties,
4. het beschermen van de eigen kustvaart en het verhinderen van havenblokkades,
5. bijdragen tot de veiligheid en de regelmatigheid van de commerciële scheepvaart.

Deze opdrachten worden slechts optimaal vervuld door het inzetten van een combinatie van land- en zeestrijdkrachten. Bij een uitgestrekt front ontbreken vrijwel steeds de middelen om een continue defensielijn op te stellen. Ter zee kan de marine er toe genoodzaakt worden haar activiteiten te beperken tot kustpatrouilles en konvoobegeleiding. Te land wordt maximaal gebruik gemaakt van natuurlijke hindernissen en worden de verdedigingselementen opgesteld bij de meest kwetsbare punten, waardoor deze elementen een uitgesproken statisch karakter krijgen. De tactiek van de aanvalleur is er op gericht deze opstelling te doorbreken door te land in de nabijheid van deze punten, de verdediging te omschrijven en ze vervolgens te vernietigen of te neutraliseren. Om dit te verhinderen moet de statische defensie aangevuld worden met mobiele manoeuvrelementen. De doeltreffendheid kan in hoge mate opgevoerd worden door een goed functionerend waarnemings- en alarmsysteem.

De factoren die de inplanting van het dispositief bepalen zijn zowel van strategische als van tactische aard. Onder de eerste categorie zijn te vernoemen: de politieke toestand en geo-politieke aspiraties, de aanwezigheid van administratieve en politieke centra, van gebieden van economisch belang met inbegrip van hun infrastructuur, van militaire installaties e.d.m.. Onder de tweede categorie zijn te vermelden: de gangbare verdedigingsconcepten, het terrein, de mogelijke naderingswegen, de waarschijnlijke aanvalsassen, de beschikbare effectieven, bewapening, communicatiemiddelen enz.

3. De beginfase

De allereerste Romeinse militaire activiteiten langs de Kanaalkusten zijn gekend uit de *De Bello Gallico*. Uit dit document blijkt o.m. dat Caesar, bij zijn eerste verkenning van

Zuid-Engeland in 55 v.C.⁷ en bij zijn veldtocht aldaar in 54 v.Chr.⁸ gebruik heeft gemaakt van twee Morinische havens. Deze uitvalsbases zijn niet nader gelokaliseerd, maar waarschijnlijk te situeren te Boulogne en in het estuarium van de Aa. Telkens werd een garnizoen ter beveiliging achtergelaten. Het gaat hier echter om een tijdelijke, lokale en louter tactische beveiligingsmaatregel, niet om een kustverdediging: de dreiging ging immers uit van de regionale kustbewoners zelf.

Het ziet er niet naar uit dat er daarna nog enige marineactiviteit van betekenis is geweest tot halverwege de eerste eeuw; er zijn wel aanwijzingen voor nieuwe invasieplannen — maar ook niet veel meer dan dat — onder Octavius (Augustus) in 34, 28 en 27 v.C. en onder Caligula in 40⁹.

De eigenlijke verovering van Britannia, begonnen in 43 onder Claudius, schijnt hoofdzakelijk uitgevoerd te zijn vanaf Boulogne. De wegen en de legeringsplaatsen die daarbij zijn aangelegd in onze streken behoren eerder tot de logistieke infrastructuur en de beveiliging van het basisgebied dan tot een werkelijke kustverdediging. Niettemin kan deze periode nog beschouwd worden als behorend tot de consolidatiefase in de verovering van N-Gallië. Het is daarom niet a priori uitgesloten dat er toen al gedacht is geworden aan een systematisch verdedigingsplan, waarin de continentale kustdefensie tevens — of zelfs in de eerste plaats — opgevat werd als flankdekking van het Benedenrijnse grensgebied. Een analoog verschijnsel is te vinden in de defensie van de kust van Cumberland als verlengstuk van de Hadrianuswal¹⁰. Theoretisch is het zelfs zeer waarschijnlijk dat er toen reeds een allereerste vorm van kustdefensie tot stand is gekomen wegens de zeeroverij van de Frisii en de Chauci¹¹, maar voornamelijk is daarvoor geen enkele concrete aanwijzing te vinden.

Uit de literatuur lijkt de Romeinse kustverdediging niet zozeer een preventief dan wel een reactief karakter te hebben gehad: de perioden waarin aan de kustdefensie aandacht wordt besteed zijn steeds te situeren *na* een reeks vijandelijke invallen.

4. De invallen van de Chauci (ca. 172-174)

Uit historische en archeologische bronnen blijkt dat de aanvallen van de Chauci bezwaarlijk als raids kunnen bestempeld worden: het zijn wel degelijk ernstige invallen geweest die tot diep in het binnenland doordrongen en heel wat ravage hebben aangericht¹². Deze invallen lijken voornamelijk langs de Schelde en misschien via de Maas te zijn begonnen en vervolgens langs de landwegen te zijn voortgezet. In de kustvlakte zijn er geen sporen van weergevonden: in tegenstelling tot het hinterland was dit gebied nog maar toe aan de beginfase van zijn ontwikkeling¹³. De

kwetsbaarheid van Maritiem Vlaanderen was echter duidelijk aangetoond: vlak terrein, goed bevaarbare rivieren en een vrij dicht weggennet bodem de gelegenheid tot snelle, diepe penetraties in een streek die een aantrekkelijk aanvaldoel vormde¹⁴.

De voor de hand liggende reactie van de Romeinse overheid zal beantwoord hebben aan het eigentijdse verdedigingsconcept: een statische, lineaire defensie. Aardenburg, Brugge en Oudenburg zijn meermaals vooropgesteld geworden als vestingen uit die tijd¹⁵. Vanuit een militair standpunt bekeken lijkt dit zeer onwaarschijnlijk: een defensielijn op 10 tot 20 km van de toenmalige kustlijn gelegen is tactisch hoogst ondoelmatig en zou betekenen dat de kustvlakte zelf op strategisch vlak totaal onbelangrijk werd geacht. Veel eerder dient men de inplanting te zoeken op de toenmalige duinengordel, bij de waarschijnlijke invalspunten: de zeegaten en de eindpunten van de wegen. Betekenisvol zijn hier de — weliswaar vage — resten van fortificaties die gevonden zijn op de Oude Duinen van de Nederlandse kust: in de Scheldemonding, bij de "Oude Wereld", te Oostvoorne en te Katwijk-aan-Zee¹⁶. Aangezien de Oude Duinen¹⁷ van Maritiem Vlaanderen met deze van Nederland een geografische entiteit vormden, mag logischerwijze verondersteld worden dat deze defensielijn doorgetrokken werd tot op de Noord-Franse kust (fig. 1). Steunend op archeologische gegevens uit Engeland kan vermoed worden dat deze versterkingen in eerste aanleg vergelijkbaar waren met de hout-en-aarde-forten van het *Classis Britannica*-type, en in een later stadium vervangen werden door stenen fortificaties. Of er een operationeel verband heeft bestaan tussen de bezetting ervan en de Romeinse vlooteenheden is voornamelijk niet meer zekerheid uit te maken. De dakpannen met CGPF-stempel, aangespoeld op het strand van Walcheren en opgegraven bij Oostvoorne en Katwijk, zijn weliswaar onvoldoende bewijsmateriaal, maar stemmen toch tot nadenken¹⁸.

Doordat de Oude Duinen in Maritiem Vlaanderen grotendeels zijn weggeërodeerd moet de prospectie vooral worden uitgevoerd in het estuarium van de Aa. Zowel de Oude Duinen van De Panne-Bray Dunes als het zandige substraat tussen Calais en Marck dienen verder onderzocht te worden¹⁹. Overigens is het niet onmogelijk dat de loop van de Aa in de Romeinse tijd er helemaal anders uitzag dan nu en dat er aan de toenmalige monding een versterking werd opgericht. Dezelfde hypothese is aanvaardbaar voor de vroegere IJzermonding, maar dit gebied is zodanig bebouwd dat het praktisch ontoegankelijk is voor onderzoek. Voorts dient opnieuw meer aandacht te worden besteed aan toevalsvondsten op de stranden en bij de visvangst²⁰. Tenslotte is een nauwe samenwerking na te streven tussen archeologen enerzijds en geologen en geografen die kust en strand bestuderen anderzijds.

(7) B.G. IV, p. 23, I en p. 28, I.

(8) B.G. V, p. 8, I.

(9) MARIËN 1980, p. 57; FRERE 1973, p. 42 en 58.

(10) BREEZE & DOBSON 1976, pp. 42-46 en pp. 211-216; JONES 1980.

(11) MARIËN 1980, p. 80.

(12) BOERSMA 1967, pp. 75-76; MARIËN 1980, pp. 237-241.

(13) THOEN 1978, p. 195.

(14) MARIËN 1980, p. 177.

(15) BOERSMA 1967; TRIMPE BURGER 1973; WANKENNE 1972,

p. 35; MERTENS 1962, p. 59 en 1978, p. 76 en 1979, p. 203; THOEN 1978, p. 145.

(16) TRIMPE BURGER 1973, p. 136 en 1983, p. 260; HALLEWAS 1982, p. 274.

(17) Met *Oude Duinen* wordt hier bedoeld de duinen die de kustvlakte beschermen vóór de Duinkerke-2-transgressie; de auteur betwijfelt dat de zgn. middeloude duinen van Bredene, Klemsterke en Vlissegem ooit een zeeoep gevormd hebben: deze zou een hoogst ongewoon bochtig verloop moeten vertoond hebben, gezien de ligging van het Gallo-Romeins site op het strand van Wenduine.

(18) TRIMPE BURGER 1971, p. 51 en 1973, p. 140; BLOEMERS & DE WEERD 1983, pp. 261-265.

(19) VAN ES & WYNIA 1979.

(20) BAUWENS-LESENNE 1963, pp. 8-9.

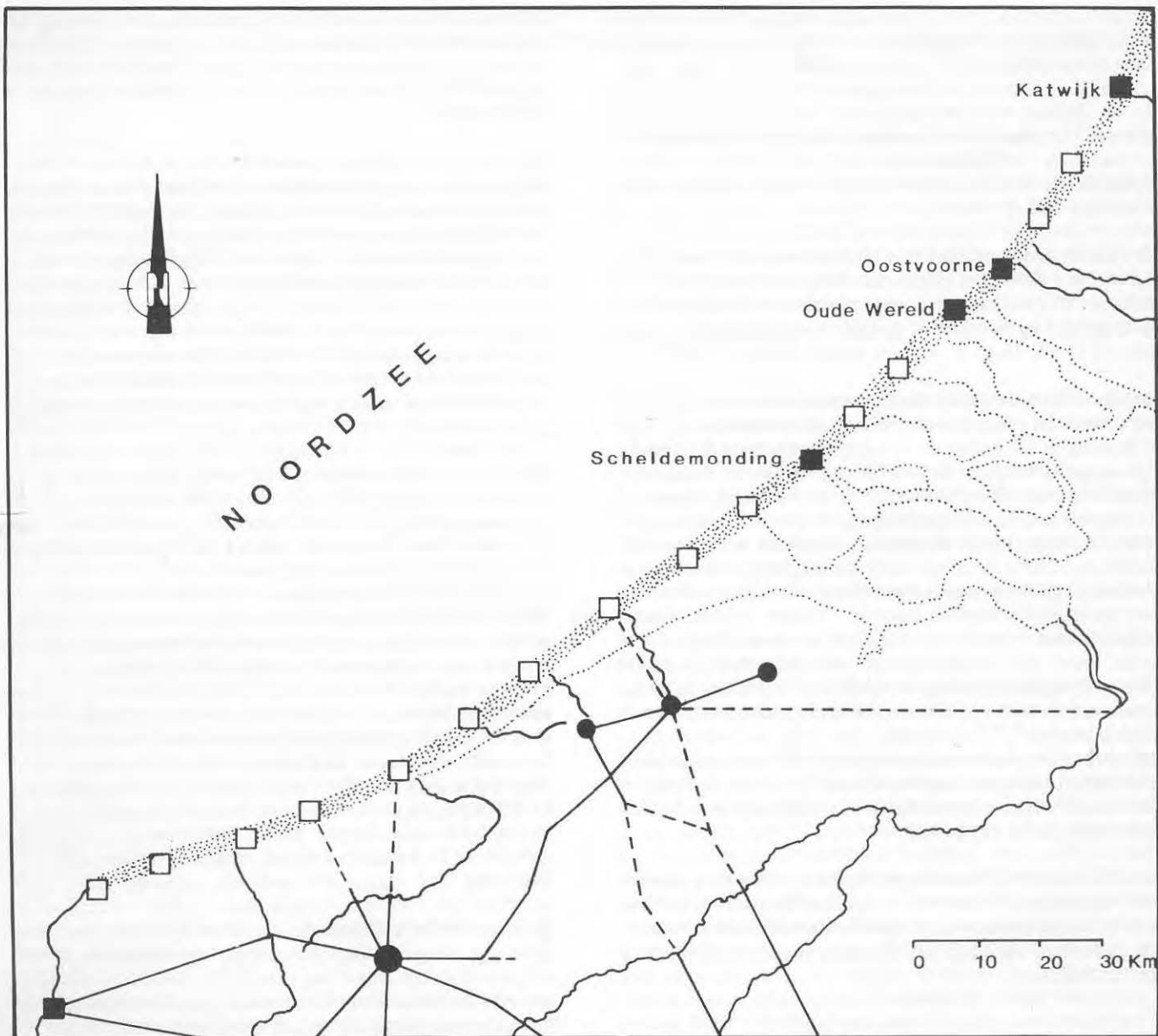

fig. 1: schematische voorstelling van de 'Oude Duinenlijn'

5. De Germaanse invallen van ca. 250-270

Uit de literatuur blijkt dat deze invasiegolven een sterke dreiging hebben gevormd, mede door de interne politieke situatie waarin het Romeinse Rijk zich toen bevond²¹. Van kapitaal belang voor de defensie van Maritiem Vlaanderen is ongetwijfeld de invloed geweest van de Duinkerke-2-transgressie, die vrij recent werd onderzocht in een nauw verbonden context, met name de studie van de Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd. Dit onderzoek leverde zowel de relatieve als de absolute chronologie der gebeurtenissen op: de overstromingen volgden kort op de invasies en de evacuatie vond plaats tussen 266 en 273, waarschijnlijk zelfs tussen 268 en 270. Bovendien kon vastgesteld wor-

den dat de kustvlakte tot volle ontwikkeling kwam tijdens het einde van de 2de en in de eerste helft van de 3de eeuw²². Ook in het binnenland heerste er in deze periode economische welvaart, zodat het hele gebied een verleidelijk doelwit vormde. Te noteren is ook de aanwezigheid van twee kwetsbare regionale politiek-administratieve centra: Cassel en Théroouanne, respectievelijk de bestuurlijke hoofdplaatsen van de *Civitas Menapiorum* en de *Civitas Morinorum*.

Het ontstaan van een volledig nieuwe kustlijn zal onvermijdelijk zware problemen veroorzaakt hebben. De ontruiming van de kustvlakte zal, naast een tijdelijke bestuurlijke chaos, zeker aanleiding gegeven hebben tot een acute militaire crisis; ongetwijfeld werden de stellingen op de Oude Duinen onhoudbaar en dienden de troepen teruggetrokken te worden op de rand van het Pleistocene gebied. Bovendien is het waarschijnlijk dat de verlaten resten van deze duinen goed gedekte naderingswegen vormden voor de aanvallers.

(21) THOEN 1978, p. 196 en 1981, p. 248; MARIËN 1980, pp. 333-339.

(22) THOEN 1978.

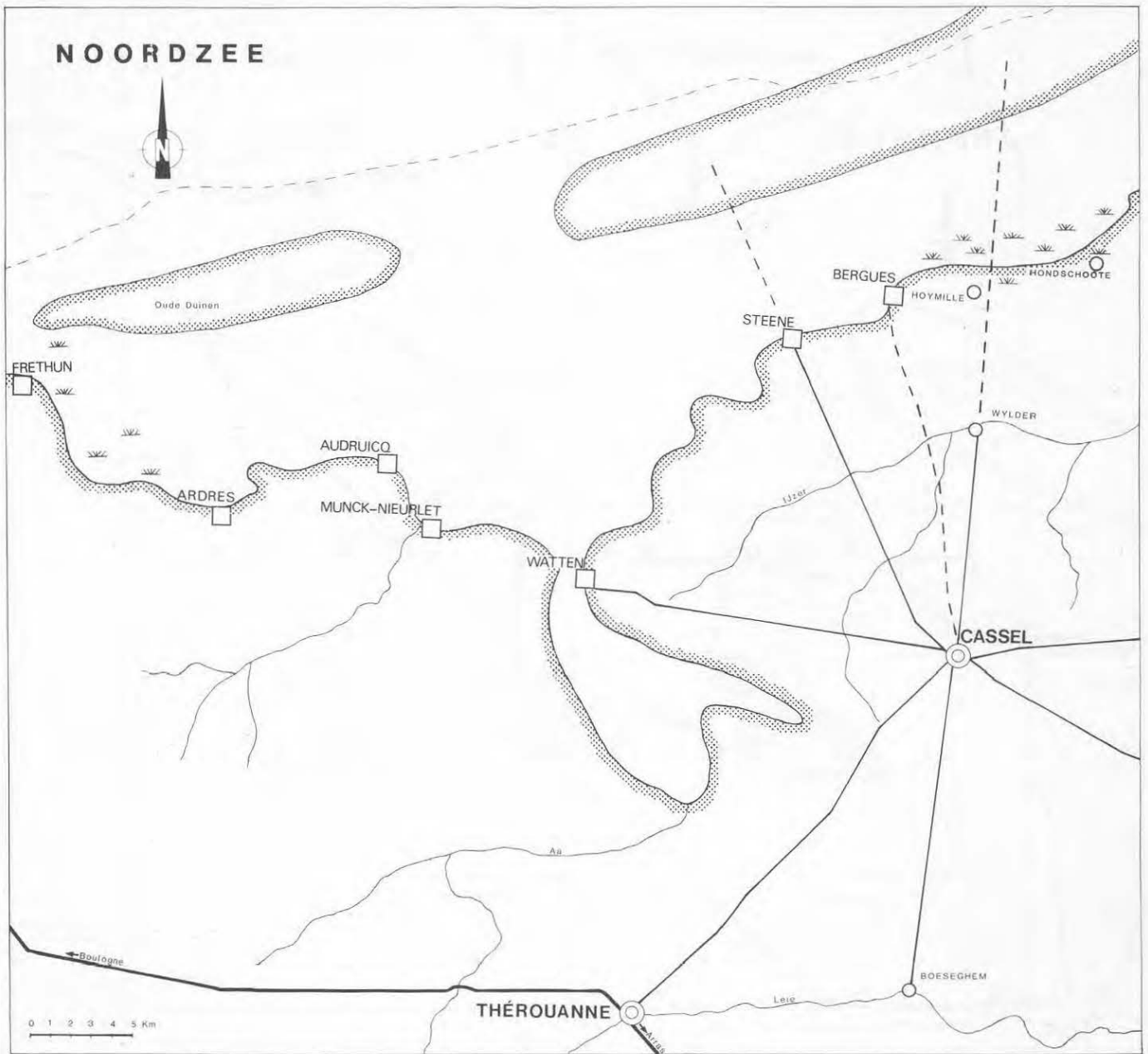

fig. 2: het estuarium van de Aa.

Het toenmalige landschap kan niet vergeleken worden met het hedendaagse. Enerzijds vormde het ondergelopen gebied een gedeeltelijke natuurlijke hindernis: talrijke onderwaterobstakels, een modderige bodem, ondiep water en getijeffekten hebben voorzeker hele stroken onbevaarbaar gemaakt en a fortiori ongeschikt tot het aanleggen van vaartuigen en het ontschepen van troepen. Anderzijds waren er vanouds een aantal relatief diepe getijdegeulen, die niet alleen ver in land reikten en aldus ideale naderingswegen vormden, maar bovendien toegang gaven tot het wegennet en tot initiële aanvalsdoelen. De aangewezen defensietactiek was deze vitale punten te controleren door middel van een reeks tegenpenetratiestellingen. Het opsporen van deze kritieke plaatsen langs de Duinkerke-2-kust levert meteen een aantal interessante prospectiegebieden op.

Het estuarium van de Aa (fig. 2) biedt verschillende mogelijkheden (Frethun, Ardres, Audruicq, Munck-Nieurlet) die

hier echter wegens gebrek aan nadere geologische gegevens niet in detail kunnen beschouwd worden. Een aantrekkelijk inplantingssite is ongetwijfeld WATTEN, vanwege de flessehals-configuratie van de Aa en omwille van de directe nabijheid van de weg Boulogne-Köln, de weg Watten-Cassel en de hoofdplaatsen Théroouanne en Cassel. De hoogte van Cassel beheerst bovendien de hele omgeving en vormt tevens het knooppunt van een radiaal wegennet dat directe verbinding biedt met de hoofdweg Boulogne-Köln, het Leiedal en de benedenloop van de IJzer. De combinatie landweg-rivier bij respectievelijk Boeseghem en Wylder kan, analoog aan Kerkhove op de Schelde, voorzien geweest zijn van logistieke of commerciële installaties. Een andere naderingsweg naar Cassel is via STEENE, het eindpunt van een Romeinse weg die duidelijk afgesneden is door de Duinkerke-2-transgressie. Misschien kan hetzelfde gezegd worden voor BERGUES. Zoals voor de westerflank van het estuarium van de Aa is hier een beter inzicht in de geologische

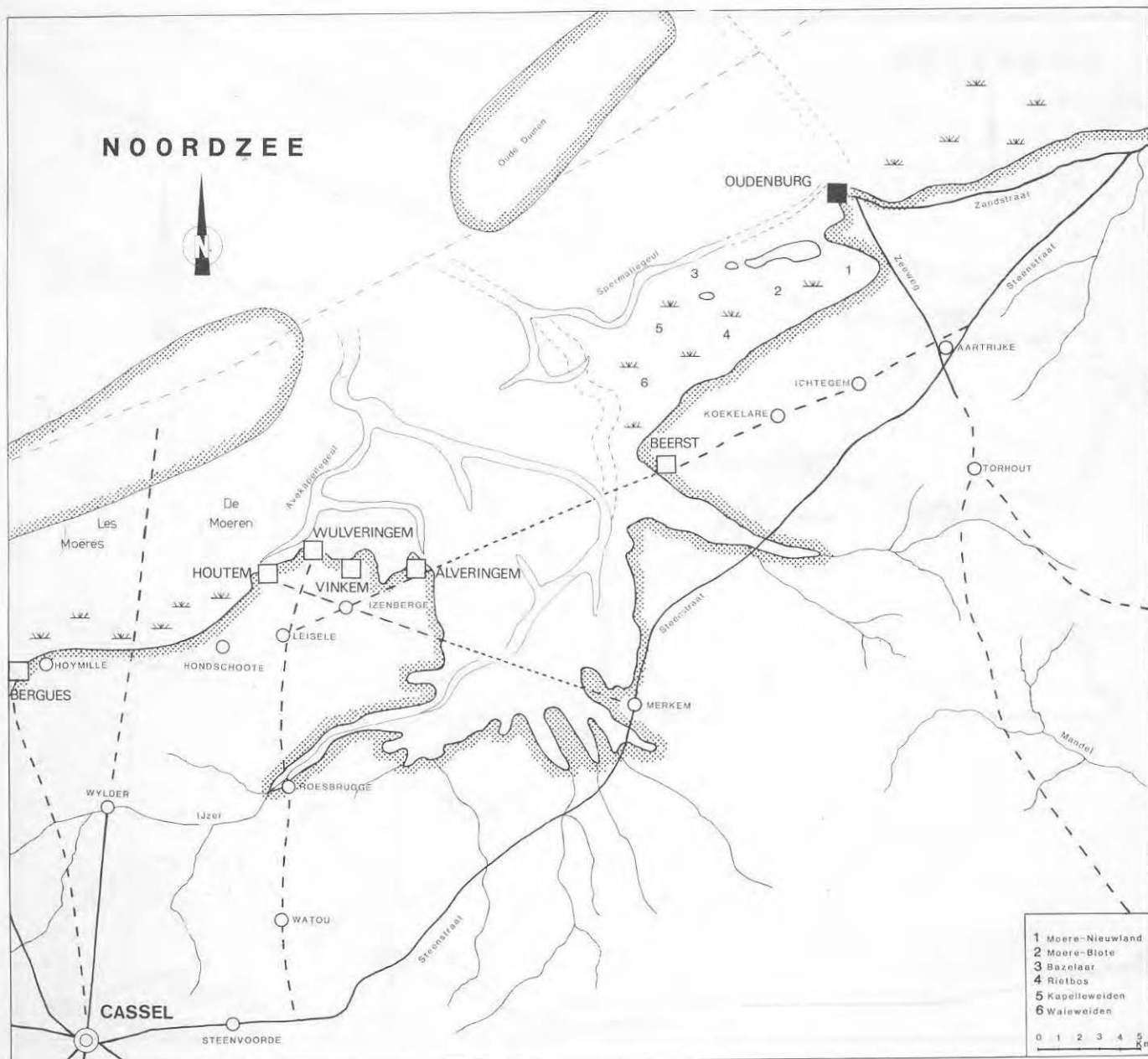

fig. 3: het plateau van Izenberge.

structuur gewent eer op deze punten tot archeologische prospectie wordt overgegaan. Of de depressie van Les Moères — De Moeren, verder oostwaarts, in de Romeinse tijd al dan niet een veengebied was²³ is hier van ondergeschikt belang: de sector Hoymille-Hondschoote lijkt afdoende beschermd geweest te zijn vanwege de drassige ondergrond.

Het Plateau van Izenberge (fig. 3) was daarentegen heel wat kwetsbaarder: daar kwam de Aveskapellegeul via twee vertakkingen tot tegen HOUTEM en ALVERINGEM²⁴. Weliswaar was deze geul niet meer als dusdanig actief bij het begin van onze tijdrekening²⁵ maar het is mogelijk dat de

resterende depressie door de overstroming weer voldoende diepgang bood. Merkwaardig is bovendien de morfologie van enkele dorpskernen in dit gebied (fig. 4). In tegenstelling tot de X-, Y- en T-konfiguraties die normaal voorkomen in Maritiem Vlaanderen hebben deze kernen een vierhoekig grondplan, met een kruiselings verlopend intern straten- en/of perceleringspatroon dat sterk herinnert aan de basisvorm van Romeinse kampementen. Met name dienen vermeld HOUTEM (ca. 250 x 350 m), ALVERINGEM (ca. 100 x 110 m), WULVERINGEM (ca. 100 x 250 m) en VINKEM (ca. 150 x 160 m). Ook het wegennet verdient nader bekeken te worden. Het tracé Wulveringem-Leisele-Roesbrugge-Watou-Steenvoorde kan misschien een aftakking geweest zijn van de Steenstraat. Hetzelfde is mogelijk voor de weg Houtem-Izenberge die mogelijk de IJzergolf doorkruiste tot bij Merkem, en voor de weg Leisele-Izenberge-Alveringem die kan doorgelopen hebben tot Beerst en via Koekelare en Ichtegem kan gevolgd worden tot in Aatrijke.

(23) AMERYCKX 1959; BAETEMAN 1981.

(24) BAETEMAN 1981, p. 245 en fig. 44.

(25) Ibid., p. 259.

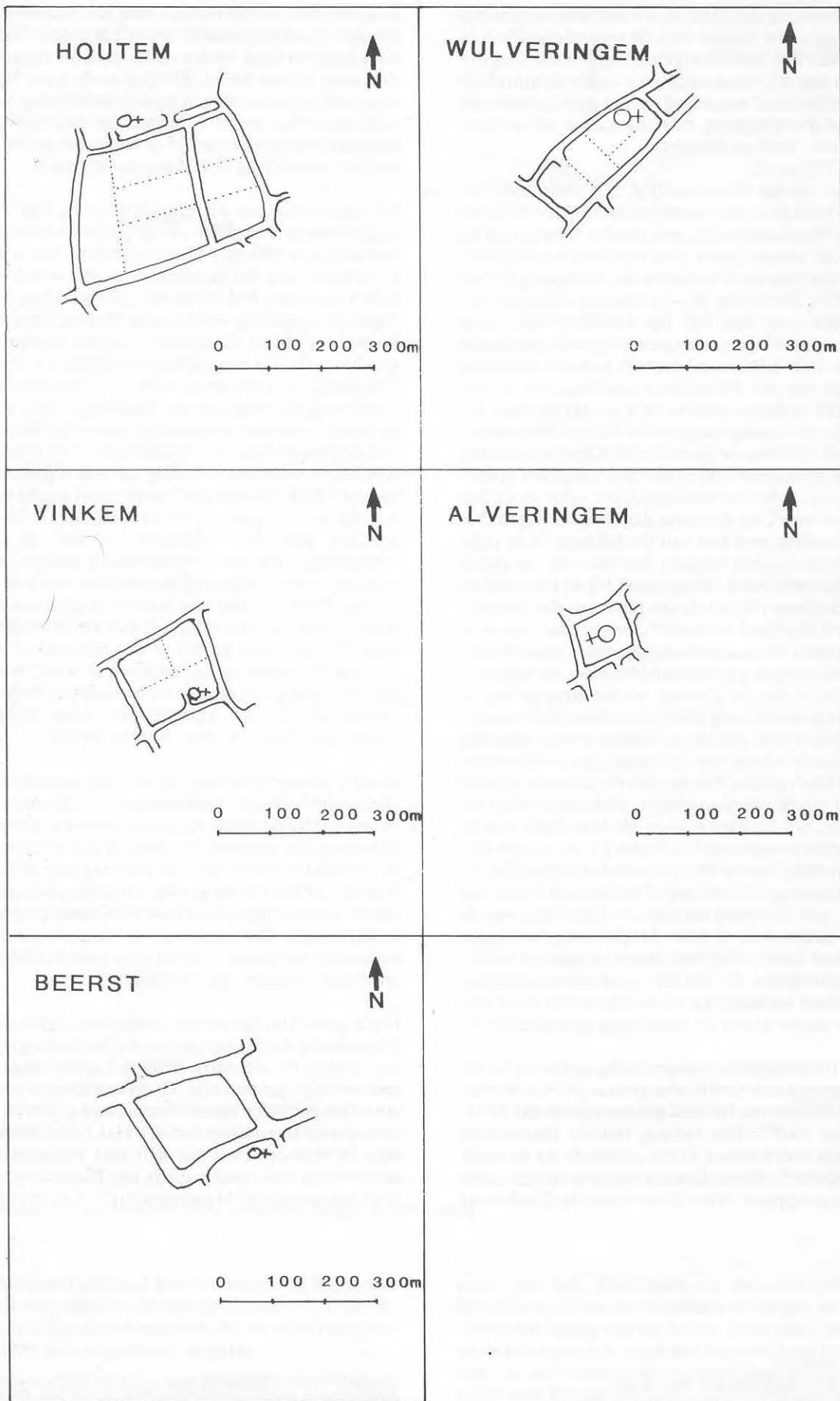

fig. 4: morfologie van enkele dorpskernen.

In de veronderstelling dat deze trace's tactische wegen zijn geweest, aangelegd in functie van de veronderstelde 'crisisstellingen', dan kan daaruit afgeleid worden dat deze crisislijn reeds in een vrij vroeg stadium — vóór de inundatie van de IJzergolf — werd aangelegd, en dat de maximale uitbreiding van de overstroming, misschien door een schoksgewijze activiteit, werd onderschat.

Het randgebied van het Houtland (fig. 5) is niet minder interessant. Een kritieke sector wordt gevormd door de IJzerbedding en de Handzamevallei, met directe toegang tot de Steenstraat en de Mandelvallei. Een fortificatie te BEERST, — het huidige dorp vertoont eveneens een vierhoekig grondplan van ca. 150 x 200 m (fig. 4) — is daarom zeker niet uitgesloten. Verder naar het NE ligt OUDENBURG, waar systematische opgravingen drie opeenvolgende Romeinse castella aan het licht hebben gebracht²⁶. Het site is gelegen op het uiteinde van een Pleistocene zandrug, die als een landtong uitstak in de overstromde kustvlakte. Naar het SW vormden de moerassige laagten van Moere-Nieuwland, Moere-Blote, de Rietbos, de Bazelaar, de Kapelleweiden en de Waleweiden een natuurlijke hindernis tussen het opduikend Pleistoceen en de Spermaliegeul, die zeker in de 2de eeuw nog actief was²⁷, en mogelijk doorliep tot tegen Oudenburg. Een andere geul kan van Oudenburg in de richting van Oostende gelopen hebben; hoe dan ook, op grond van de constructietechniek, aangewend bij de noordelijke muur van Oudenburg III, wordt aangenomen dat deze zijde de meest kritieke flank vormde²⁸. Onbewaakt zou deze landtong niet alleen een geschikte aanlegplaats geweest zijn, maar ook directe toegang geboden hebben tot de wegruising van Aartrijke via de Zeeweg, en tot Brugge via de Zandstraat. Deze laatste weg hoeft inderdaad niet van militaire oorsprong te zijn, gezien de relatief vroege datering en het economisch belang van de burgerlijke nederzettingen Brugge en Oudenburg. Dat het site reeds in een relatief vroeg stadium van de overstromingen onderkend werd als een kritiek punt, zou kunnen blijken uit de evolutie van de castella. Het korte bestaan van Oudenburg I, de minder diepe en brede grachten, samen met de markante ophoging bij de transformatie naar Oudenburg II schijnen te wijzen op wateroverlast: ook hier werd wellicht de uitbreiding van de overstroming onderschat. Het feit dat de eerste twee fasen van het steunpunt Oudenburg bestonden uit hout-en-aardeforten is een aanwijzing dat het hier ging om crisisstellingen: immers vanaf het eerste kwart van de tweede eeuw was in de militaire architectuur de steenbouw gebruikelijk²⁹.

Op grond van historische en topografische gegevens wordt te BRUGGE eveneens een fortificatie gesitueerd. De bedreiging zal uitgegaan zijn van het oud geulensysteem ten NNW van de huidige stad³⁰. Het belang van de plaatselijke Gallo-Romeinse nederzetting blijkt afdoende uit de oude en recente vondsten³¹. Bovendien is Brugge te beschouwen als een wegenknooppunt. Niet alleen komt de Zandstraat

er samen met de Steenstraat, ook het tracé (Wenduine?) — Brugge-Oostkamp-Ruddervoorde-Wingene-Tielt-Waregem-Kerkhove verdient verder onderzoek als mogelijke verbindingsweg tussen Bavai, Blicquy en de kust. Voorts was er waarschijnlijk een weg in oostelijke richting, wellicht naar Gent en/of Antwerpen. De kans dat de Brugse Dienst voor Stadsarcheologie mettertijd de resten zal vinden van een Romeinse versterking lijkt daarom vrij hoog.

De zuiderrand van de Scheldemonding (fig. 5) was in die tijd tevens de limiet van een grote inbraakzone, die tot bij Antwerpen en Bergen-op-Zoom reikte. Het is dan ook niet te verwonderen dat er sporen van een versterking aan het licht kwamen te AARDENBURG. Het gaat hier om een steenbouw die opgericht werd op een Pleistocene opduiking. Alhoewel het weinig waarschijnlijk is dat Aardenburg een rol speelde in de 2de-eeuwse kustverdediging (cfr. supra) is het niet onmogelijk dat deze, vanaf ca. 170 zeer belangrijke nederzetting, al vroeg van een 'stadsmuur' was voorzien. Deze fortificatie kan opgenomen geweest zijn in de defensie van de nieuwe kustlijn. Anderzijds is het mogelijk dat het ook hier om een noodstelling gaat die pas na de evacuatie van de "Oude Duinenlijn" en de verwoesting van de nederzetting werd opgericht, en waarbij de puinen van de burgerlijke gebouwen verwerkt werden in een stenen versterking. De schaarse vondsten die dateren van na ca. 273 zouden kunnen verklaard worden door een kortstondige bezetting. Uit het onderzoek is immers gebleken dat ook Aardenburg (net als Oudenburg I) met wateroverlast te kampen had. Dit kan voor gevolg gehad hebben dat de bezetting zuidwaarts moest teruggetrokken worden; een nieuwe inplanting kan gesuggereerd worden op het Pleistoceen randgebied ten N van MALDEGEM, meer bepaald in het mondingsgebied van het riviertje de Ede.

Hierbij valt op te merken dat de interpretatie van de onderzoeksresultaten van Aardenburg en Oudenburg alles behalve eenvoudig is: beide plaatsen hebben een relatief vroege en belangrijke nederzetting gekend, zijn sterk verstoord vanaf de middeleeuwen en zijn vandaag nog steeds dicht bebouwd. Dit heeft voor gevolg dat de opgravingen in ver van ideale omstandigheden en over vele jaren gespreid moesten plaats vinden. Dat daardoor o.a. de absolute datering aan herhaalde revisie toe is blijkt overigens duidelijk uit de opgravingsverslagen van Oudenburg.

In elk geval lijkt het hoogst onwaarschijnlijk dat Maritiem Vlaanderen slechts op één punt (Oudenburg) of slechts in één sector (Oudenburg-Brugge-Aardenburg/Maldegem) zou beveiligd geweest zijn. Daardoor zouden strategisch belangrijke gebieden onbeschermd zijn gebleven en de voornoemde stelling(en) op tactisch vlak onbetekenend geweest zijn. In deze optiek is het zelfs zeer waarschijnlijk dat de defensielijn ook verder langs het Pleistoceen randgebied doorliep tot aan de Maasmonding³². Dat er vanaf deze pe-

(26) MERTENS 1958-1979.

(27) HOFMAN 1977; BAETEMAN 1981, p. 259.

(28) MERTENS 1958, p. 92; THOEN 1978, p. 129.

(29) COLLINGWOOD 1930, p. 36; MARIËN 1980, p. 165; FRERE 1973, p. 224.

(30) THOEN 1978, pp. 145-147.

(31) BAUWENS-LESENNE 1963, pp. 11-17; THOEN 1978, pp. 103-107; DE WITTE 1982, p. 273.

(32) Louter statistisch, met als basis de afstanden tussen Oudenburg, Brugge en Aardenburg, zou de volgende oostelijke versterking moeten gezocht worden in de buurt van *Bassevelde*, pal ten N van Gent.

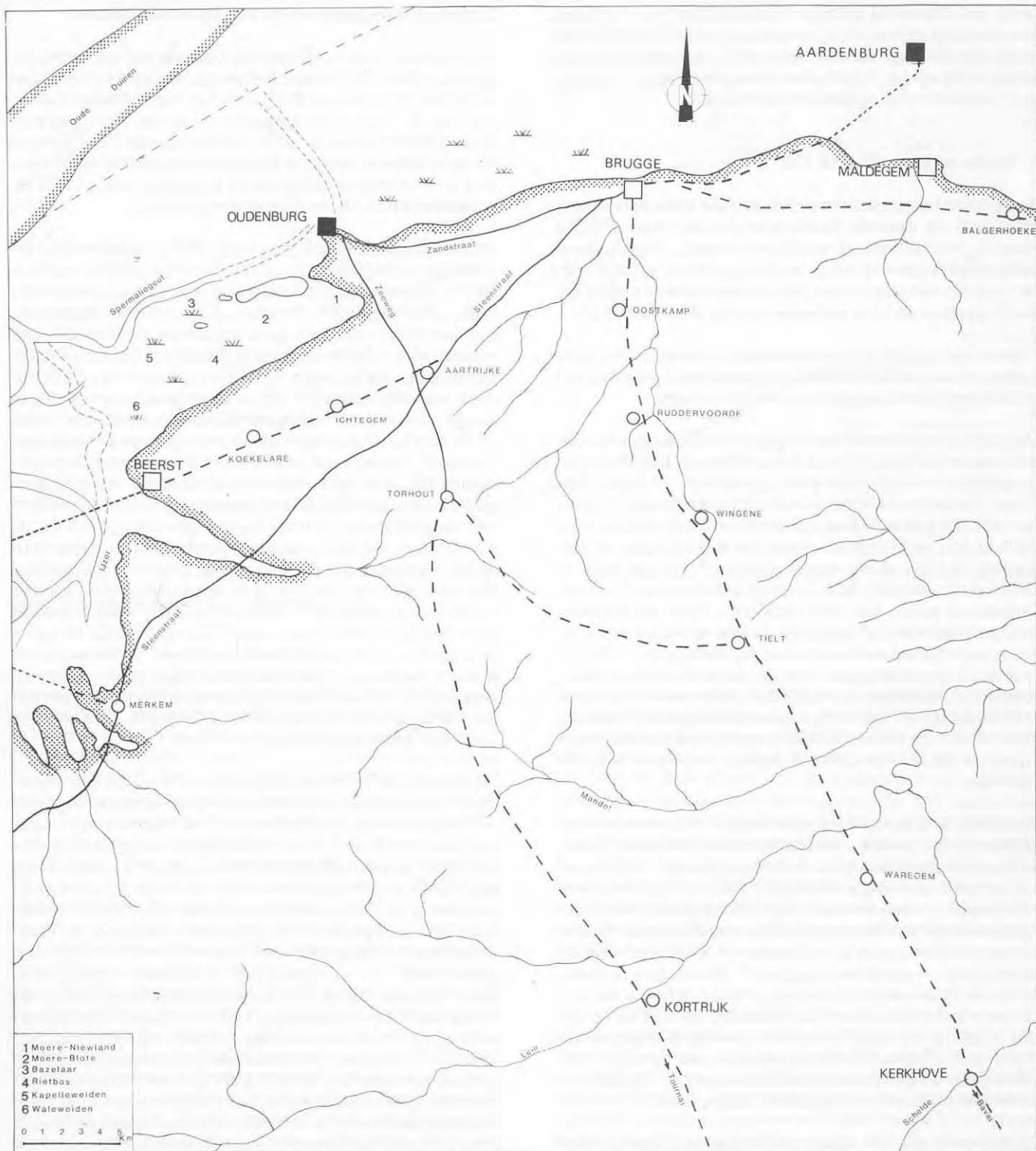

fig. 5: het randgebied van het Houtland en de zuiderrand van de Scheldemonding

riode een strategisch verband bestond tussen de Rijnlimes en de kustdefensie, waarbij dit laatste dispositief tevens de rol vervulde van flankdekking voor de noordelijke rijks-grens, kan zeker niet uitgesloten worden.

Het is duidelijk dat de prospectie vooral dient toegespitst te worden op de hierboven aangestipte kritieke punten en de mogelijke Romeinse wegen. Er is echter meer: het is opvallend dat, althans in de geografisch vrij eenvormige re-

gio's van het Houtland en het randgebied van de Scheldemonding, de vermoede stellingen op gelijkmatige afstanden liggen van ca. 16 km. Deze orde van grootte was uitstekend geschikt voor een gecoördineerd tactisch optreden, op voorwaarde dat er onderlinge communicatie mogelijk was. Een middel daartoe was via koeriers, die echter relatief traag en kwetsbaar waren. Een andere manier was via wacht- en signaaltorens, die heel wat veiliger en efficiënter konden werken, en waarvan er o.a. in Schotland, Enge-

land en Duitsland talrijke voorbeelden zijn gekend. Eventuele resten van zulke torens kunnen gemakkelijk verward worden met verlaten omwalde sites die veelvuldig voorkomen op het Pleistocene randgebied maar voor het grootste deel nooit nader zijn onderzocht.

6. Na het debacle van 275-276

Een markant dieptepunt in de 3de-eeuwse crisis vormen ongetwijfeld de massale Germaanse invasies van 275-276 waarbij N-Gallië totaal werd overrompeld. Terecht werd herhaaldelijk gewezen op de preciaire politieke situatie in de periode die daaraan voorafging en die onvermijdelijk nefast is geweest voor de defensie van het Romeinse Rijk³³.

Zonder veel twijfel mag worden aangenomen dat bij deze gebeurtenissen de kustverdediging totaal werd gelijkwideerd en het binnenland grotendeels werd verwoest.

Het gebrek aan archeologische gegevens m.b.t. de continentale kustverdediging tijdens de periode van herovering en consolidatie is ontstellend groot: vanaf ca. 273 is er in Maritiem Vlaanderen alleen te Oudenburg een concreet spoor van militaire aanwezigheid aan te wijzen. Deze vesting werd wellicht vrij snel hersteld, misschien met inbegrip of toevoeging van het eerste stenen gebouw³⁴. Hoger werd er echter al op gewezen dat de kustdefensie bezwaarlijk door Oudenburg alleen kan zijn verzekerd. Door de opgraver werd gesuggereerd dat deze basis de Noordzeekust zou kunnen gecontroleerd hebben tot aan het Helinium³⁵. Dit veronderstelt de aanwezigheid van een grote Romeinse vloot-eenheid te Oudenburg, en het is niet alleen zeer de vraag of het site daarvoor de nodige accommodatie kon bieden, maar meer nog of deze tactiek operationeel haalbaar was indien ze slechts kon gebruik maken van één enkele uitvalsbasis.

Verskillende argumenten kunnen aangehaald worden voor het herstel van andere fortificaties die in Maritiem Vlaanderen, meer bepaald op de reeds aangehaalde vitale punten, kunnen aanwezig geweest zijn. De kuststreek was nog even kwetsbaar als voorheen: het is niet mogelijk dat de getijdegeulen toen reeds opgeslibd waren. Het lineair defensieconcept werd onder Diocletianus — weliswaar voor de laatste maal — opnieuw toegepast³⁶. Bovendien vertoont de kustdefensie onder Carausius een duidelijk actief-defensief aspect: de succesvolle operaties van zijn zeemacht zijn moeilijk verklaarbaar zonder meerdere continentale steunpunten³⁷ die a.h.w. de tegenhangers moeten gevormd hebben van de stenen castella die in ongeveer dezelfde periode opgericht werden langs de Engelse kust³⁸.

Eens te meer kan hier alleen maar klaarheid komen door systematisch archeologisch onderzoek. Belangrijk voor de eerste fase ervan — de prospectie — is het feit dat elk spoor van eventuele marineinstallaties zeker even interessant is als dat van de vestingen zelf. In dit verband is het belang van paleo-geografische gegevens moeilijk te overschatten: een nauwe samenwerking met geologen en historisch geografen is hier onontbeerlijk.

(33) BRULET 1977; THOEN 1978, p. 197; MARIËN 1980, pp. 341-343.

(34) MERTENS 1978, pp. 72-76.

(35) Id. 1979, p. 203.

(36) BRULET 1977, p. 104.

(37) JOHNSON 1976 en 1977.

7. Maritiem Vlaanderen en de "Litus Saxonicum"

De statische, lineaire defensietactiek was vrij succesvol gebleken tijdens het Vroege Keizerrijk. De eerste zware klap viel in ca. 253, toen de Rijnlimes het begaf. Onder Gallienus was daarom al overgegaan tot het oprichten van mobiele ruiterskorpsen en na de catastrofe van 275-276 werd de defensie meer en meer in de diepte uitgebouwd³⁹. Ook de kustverdediging werd grondig gereorganiseerd, zowel op organisatorisch als op operationeel gebied.

De *Notitia Dignitatum* is de enige historische bron die inlichtingen verschaft over de *Litus Saxonicum*, waarvan Maritiem Vlaanderen een onderdeel was. Uit dit document blijkt echter niet veel meer dan dat de territoriale bevelhebber beschikte over een gecombineerde strijdmacht van infanterie-, cavalerie- en zeestrijdkrachten. Terecht — maar jammer genoeg terloops — is er op gewezen dat dit document een administratief stuk is en geen tactische of strategische handleiding⁴⁰. Het valt daarom sterk te betwijfelen of de *Notitia Dignitatum* de ontplooiing van de eenheden weergeeft: het is zeer waarschijnlijk dat de vermelde plaatsnamen alleen de stafkwartieren van de grote eenheden aanduiden. Daaruit volgt dat ondereenheden en detachementen over de gehele kust kunnen ingezet geweest zijn, en dat de fortificaties van de *Litus Saxonicum* talrijker waren dan wordt vermoed, alhoewel voorlopig slechts te Oudenburg een concreet spoor daarvan is teruggevonden. Het gaat hier om een stenen castellum — Oudenburg III — dat misschien reeds ten tijde van Constantius Chlorus of wellicht onder de Constantijnse dynastie werd gebouwd⁴¹. Evenwel dient hieraan toegevoegd dat de raadselachtige grafvondsten van Balgerhoeke een aanwijzing zouden kunnen zijn dat het hoger vooropgestelde castellum bij Maldegem eveneens een Laat-Romeinse bezetting gekend heeft⁴².

De ommekeer in de verdedigingstactiek — van een lineaire, statische defensie naar een mobiele opstelling in de diepte — sluit geenszins het bestaan uit van meerdere garnizoenen langs de kust⁴³. Deze opstelling is vergelijkbaar met wat onder de hedendaagse *dekkingstroepen* verstaan wordt (fig. 6). De essentiële opdrachten van deze strijdkrachten bestaan er in alarm te slaan en de aanvaller op te houden door verdragingsgevechten. Dat deze tactiek in de Laat-Romeinse tijd toegepast werd onder de vorm van *egelstellingen* blijkt uit wijzigingen in de militaire architectuur, meer bepaald bij de vestingbouw. Inderdaad, waar het Vroeg- en Midden-Romeins castellum niet meer was dan een beveiligd kampement waarvan het garnizoen de vijand bekampte in het open veld, is de Laat-Romeinse versterking geëvolueerd naar een echte burcht die van binnenaf wordt verdedigd. Een dergelijke tactiek dwingt de aanvaller ertoe een groot deel van zijn effectieven te binden aan de belegering. Dit geeft de gelegenheid aan de meer achterwaarts gelegerde *mobiele interventiekorpsen* om zich te ontplooiën en om op te rukken tegen de inmiddels goed gelokaliseerde vijand.

(38) CUNLIFFE 1977.

(39) BRULET 1977; MARIËN 1980, p. 347; THOEN 1981, p. 248; HOFFMAN 1970.

(40) MANN 1977, p. 15.

(41) MERTENS 1962, p. 61 en 1964, p. 25.

(42) Id. 1977a, p. 55.

(43) In principe kan elk van de hoger vernoemde vitale punten verdedigd geweest zijn; nochtans dient in deze periode wél rekening gehouden te worden met mogelijke opslibbing van sommige getijdegeulen.

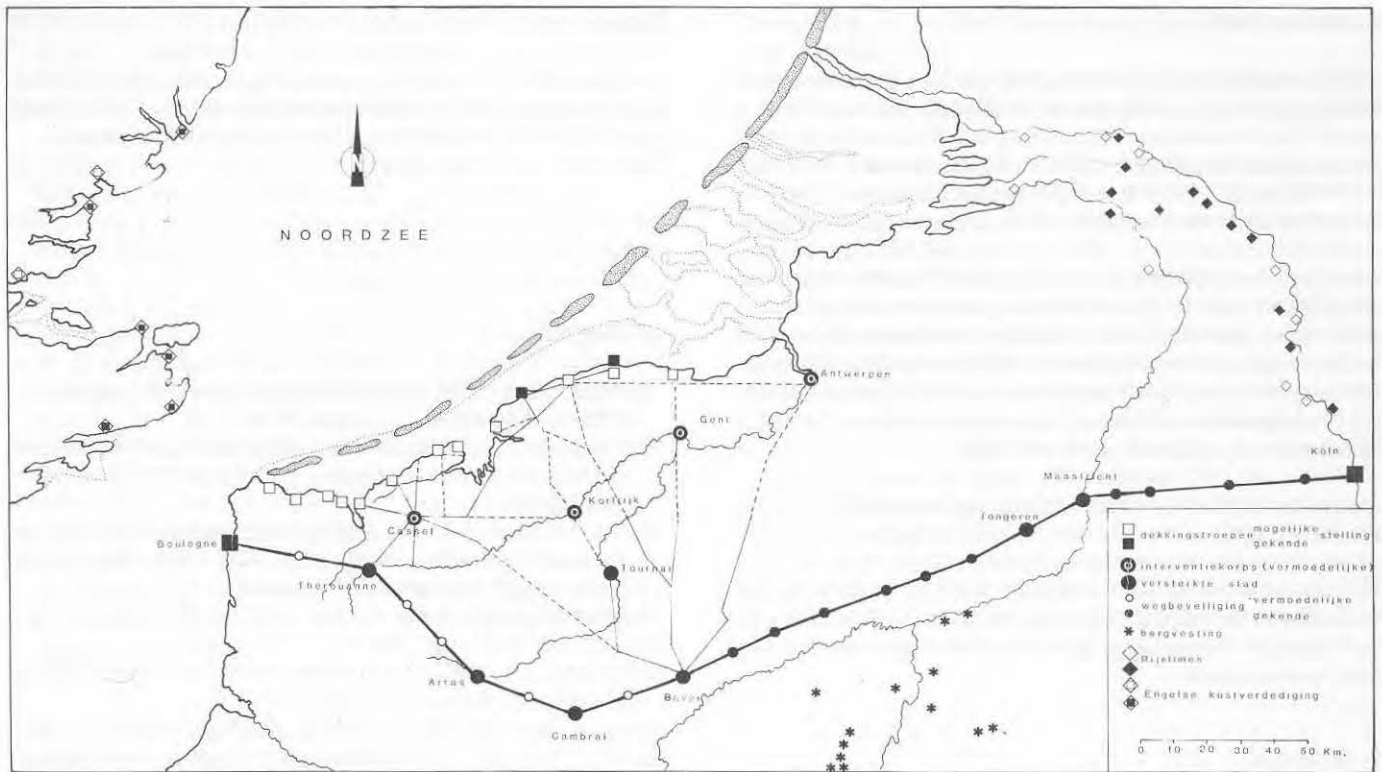

fig. 6: Maritiem Vlaanderen en de 'Litus Saxonicum'.

Voor wat Maritiem Vlaanderen betreft zijn legeringsplaatsen van dergelijke interventiekorpsen nog niet ontdekt. In de literatuur wordt de defensie in de diepte dan ook steeds geïnterpreteerd aan de hand van enkele versterkte steden, o.a. Boulogne, Tournai, Bavai en Tongeren, samen met een aantal burgi en/of castella langsheen de weg Boulogne-Köln⁴⁴ en enkele bergvestingen en *laeti*-inplantingen ten zuiden daarvan⁴⁵. Het complex, veelal aangeduid als de *Limes Belgicus*, werd zelfs de rol toebedeeld van een versterkte grenszone. Inmiddels is echter gebleken dat de Romeinse rijksgrens in de 4de eeuw nog steeds te situeren is in de zone van de Benedenrijn en misschien de Lek⁴⁶. Daardoor blijft de kustverdediging van Maritiem Vlaanderen, spijt het economisch waardevolle hinterland⁴⁷, zijn functie van flankdekking behouden. De versterkingen op het tracé Boulogne-Köln zijn duidelijk opgericht ter beveiliging van deze hoofdaanvoerweg zelf. De zuidelijke bergvestingen, uiteraard statische verdedigingspunten, kunnen bezwaarlijk een rol gespeeld hebben in de bescherming van deze weg tegen een bedreiging die van het Noorden uitging, en zeker geen steun geleverd hebben aan de kustdefensie. Dit laatste geldt ook voor de voornoemde versterkte steden, die te ver van de kust lagen en waarschijnlijk maar kleine garnizoenen bezaten.

De interventiekorpsen moeten gezocht worden ten Noorden van de weg Boulogne-Köln, op wegruisingen en rivierovergangen zoals *Cassel*, *Kortrijk*, *Gent* en *Antwerpen*. Hun kampementen zullen immers bepaald geweest zijn door een redelijke afstand tot de dekkingstroepen, bevoorradingsfaciliteiten en de mogelijkheid om snel op te rukken langs de landwegen. De voorgestelde sites voldoen niet alleen aan deze voorwaarden, het zijn bovendien *grendelstellingen* die de toegang tot het binnenland beheersen. In die zin is het zelfs denkbaar dat vooruitgeschoven elementen opgesteld waren te *Tielt* en zelfs te *Aartrijke*, en dat statische waakposten voorkwamen op diverse punten langs de Leie en de Schelde.

Uit het bovenstaande blijkt de behoefte aan een systematische en gedetailleerde studie van het hinterland van Maritiem Vlaanderen. Bij de prospectie dient bijzondere aandacht besteed te worden aan de mogelijke aanwezigheid van Laat-Romeinse kampementen en van signaaltorens. Alhoewel de cavalerie, geattesteerd in de *Notitia Dignitatum*, koeriers kan geleverd hebben, is het gebruik van zulke torens, dit keer langs wegen naar het binnenland toe, zeker niet denkbeeldig⁴⁸.

(44) Vrijwel elke auteur neemt aan dat de weg Boulogne-Köln via Cassel loopt. Zowel om verkeerstechnische redenen (trajectlengte, reliëf) als uit veiligheidsoverwegingen (afstand tot de kust) is echter het tracé over Thérouanne, Arras en Cambrai verkieslijker, zeker voor logistieke operaties. (45) BRULET 1977, pp. 100-107; MERTENS 1977a, p. 62 en 1977b, p. 110; MARIËN, 1980, pp. 345 e.v.

(46) WILLEMS 1980, pp. 342-345.

(47) MERTENS 1977a, p. 62.

(48) Misschien is de zgn. Karolingische kerk van Torhout in feite zo'n wacht- en signaaltoren geweest; een artikelje terzake zal verschijnen in het Jaarboek 1984 van de Torhoutse heemkundige kring *Het Houtland*.

8. De eindfase

In de literatuur wordt het opgeven van de kustverdediging toegeschreven aan diverse oorzaken zoals het economisch verval van N-Gallië, de ontruiming van Britannia, de nood aan troepen op andere fronten en de toenemende druk van de Germanen. In historisch perspectief bekeken lijken dit eerder symptomen: de echte oorzaak moet ongetwijfeld gezocht worden in het verval van het regime. De algemene en onomkeerbare aftakeling van het politiek bestel werd in het randgebied van het Romeinse rijk, waartoe onze gewesten behoorden, vertaald in een militaire maatregel die met de hedendaagse term *strategische frontverkorting* kan omschreven worden. Zoals meermaals in de krijgsgeschiedenis is voorgekomen betekende dit niets anders dan het begin van een totale militaire ineenstorting.

De archeologen die de kustverdediging bestuderen hebben als laatste opdracht uit te maken waar dit gebeurde onder de vorm van een *aftocht* en waar dit gebeurde onder de vorm van een *ontbinding*. Het resultaat van hun onderzoek zal wellicht een belangrijke bijdrage vormen tot de studie van de Vroege Middeleeuwen, een der donkerste perioden van onze geschiedenis.

9. Besluiten

De oplossing van de problemen rond de Romeinse kustverdediging van Maritiem Vlaanderen zal overwegend moeten komen van het archeologisch onderzoek. De eerste fase daarvan moet bestaan uit een systematische prospectie op multidisciplinaire basis, niet alleen van het eigenlijke kustgebied maar ook van het hinterland.

Er is veel voor te zeggen deze prospectie en het verder onderzoek te coördineren over de landgrenzen heen. De continentale kustdefensie vormt niet alleen een uitgebreid geheel, er zijn daarenboven ernstige aanwijzingen voor relaties zowel met het verdedigingsdispositief in Engeland als met de Rijnlimes. Het is daarom hoogst wenselijk dat het probleem op internationaal vlak wordt aangepakt. Een nieuw symposium, tien jaar na dat, gewijd aan de *Saxon Shore*, zou wellicht het meest aangewezen middel zijn om het onderzoek op de breedst mogelijke basis te vestigen.

10. Nawoord

Voor het bezorgen van bibliografisch materiaal en/of het toelichten van specifieke archeologische en methodologische problemen is de auteur dank verschuldigd aan dhr. Y. Hollevoet (V.O.B.o.W.), Dr. H. Thoen (S.A.G./R.U.G.), Prof. Dr. A. Van Doorselaer (K.U.L.) en Prof. Dr. F. Verhaeghe (N.F.W.O./V.U.B.). Een speciaal woord van erkentelijkheid komt toe aan Dr. C. Baeteman (B.G.D.) voor haar toelating gebruik te maken van haar nog ongepubliceerde doctoraatsthesis. Het past hier nog uitdrukkelijk aan toe te voegen dat alleen de auteur — op elk gebied een amateur — verantwoordelijk is voor de interpretatie van de gegevens die hij aan de diverse auteurs en de hoger vernoemde specialisten heeft ontleend.

Raversijde-Oostende, mei 1984.

Noot

Na het afsluiten van het manuscript werd vernomen dat door onafhankelijk onderzoek sporen aan het licht gekomen zijn van een Romeinse versterking te Maldegem.

Bibliografie

- AMERYCKX, J., 1959. De ontstaansgeschiedenis van de zee-polders. *Biekorf* 60, IIB, pp. 3-26.
- BAETEMAN, C., 1981. *De Holocene ontwikkeling van de westelijke kustvlakte (België)*. Onuitgegeven doctoraats-thesis V.U.B.
- BAUWENS-LESENNE, M., 1963. *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in West-Vlaanderen*. Oudheidkundige repertoria IV. Brussel.
- BLOEMERS, J.H.F. & DE WEERD, M.D., 1983. *Katwijk*, in: HALLEWAS 1983, pp. 261-165.
- BOERSMA, J.S., 1967. The Roman coins from the province of Zeeland, *B.R.O.B.* 17, pp. 65-97.
- BREEZE, D.J. & DOGSON, B., 1976. *Hadrian's Wall*. Londen.
- BRULET, R., 1977. La défense du territoire au Bas-Empire, *Les Dossiers de l'Archéologie* 21, 98-107.
- COLLINGWOOD, R.G., 1930. *The Archaeology of Roman Britain*. Londen.
- CUNLIFFE B., 1977. *The Saxon Shore-some problems and misconceptions*, in: JOHNSTON 1977, pp. 1-6.
- DE WITTE, H., 1982. Archeologisch onderzoek in Brugge. Steenstraat-Zilverstraat: Gallo-Romeinse bewoning, *Het Brugs Ommeland* 22, p. 273.
- FRERE, S., 1973. *Britannia. A history of Roman Britain*. Londen.
- HALLEWAS, D.P., 1982. Archeologische kroniek van Holland over 1981. II: Zuid-Holland, *Holland* 14, pp. 269-286, (= *R.O.B. Overdrukken* 180).
- HALLEWAS, D.P., 1983. Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1982, *Holland* 15 pp. 253-287. (= *R.O.B. Overdrukken* 209).
- HOFFMAN, D., 1970. *Das spätromische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*. Epigraphische Studien 7. Düsseldorf.
- HOFMAN, 1977. *Archeo-geologisch onderzoek in de omgeving van Leffinge*. Onuitgegeven licentiaatsthesis V.U.B.
- JOHNSON, S., 1976. *The Roman Forts of the Saxon Shore*. Londen.
- JOHNSON, S., 1977. *Late Roman defences and the Limes*, in: JOHNSTON 1977, pp. 63-69.
- JOHNSTON, D.E. (ed.), 1977. *The Saxon Shore*. C.B.A. Research Report 18. Londen.
- JONES, G.D.B., 1890. *Archaeology and Coastal Changes in the North-West*, in: THOMPSON 1980, pp. 87-102.
- MANN, J.C., 1977. *Duces and Comites in the 4th century*, in: JOHNSTON 1977, pp. 11-15.
- MARIËN, M.E., 1980. *Belgica Antiqua. De stempel van Rome*. Antwerpen.
- MERTENS, J., 1958. Oudenburg, Romeins steunpunt aan de Vlaamse kust, *Wetenschappelijke Tijdingen* 18, 3, pp. 89-94.
- MERTENS, S., 1962. Oudenburg et le Litus Saxonicum en Belgique, *Helinium* XI, pp. 51-62.
- MERTENS, J., 1964. Oudenburg: Laat-Romeins grafveld, *Archeologie*, 1, p. 25.

- MERTENS, J., 1977a. *Oudenburg and the Northern sector of the Continental Litus Saxonicum*, in: JOHNSTON 1977, pp. 51-62.
- MERTENS, J., 1977b. Une nécropole de défenseurs de la côte, *Les Dossiers de l'Archéologie* 21, pp. 108-177.
- MERTENS, J., 1978. Het Laat-Romeins castellum te Oudenburg. *Archaeologia Belgica* 206, pp. 72-76.
- MERTENS, J., 1979. S. Johnson. The Roman Forts of the Saxon Shore (Recensie), *Helinium* XIX, pp. 202-204.
- SEILLIER, C., 1977. *Boulogne and coastal defences in the 4th. and 5th. centuries*, in: JOHNSTON 1977, pp. 35-38.
- THOEN, M., 1978. *De Belgische Kustvlakte in de Romeinse Tijd. Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België-Klasse der Letteren, XL, Nr. 88. Brussel.
- THOEN, H., 1979. D.E. Johnston. The Saxon Shore. (Recensie), *Helinium* XIX, p. 304.
- THOEN, H., 1981. *The Third Century Roman Occupation in Belgium: The Evidence of the Coastal Plain*. in: KING & HENIG 1981, pp. 245-257. (= *Westvlaamse Archaeologica Overdrukken* 9).
- THOMPSON, F.H., 1980. *Archaeology and Coastal Change*. Londen.
- TRIMPE BURGER, J.A., 1971. *Zeeland in de Romeinse tijd*, in: *Deae Nehalenniae*. (Tentoonstellingskatalogus). Middelburg.
- TRIMPE BURGER, J.A., 1973 The Islands of Zeeland and South Holland in Roman Times, *B.R.O.B.* 23, pp. 135-148.
- TRIMPE BURGER, J.A., 1983. *Goedereede*, in HALLEWAS 1983, pp. 260-261.
- VAN ES, W.A. & WYNIA, S.L., 1979. Quelques observations archéologiques dans la sablière "Les Ursulines", Commune de Marck (Pas-de-Calais), *Revue du Nord* 61, pp. 765-781. (= *R.O.B. Overdrukken* 142).
- WANKENNE A., 1972. *La Belgique à l'époque romaine*. Répertoires archéologiques, Série C, III. Brussel.
- WILLEMS, W.J.H., 1980. Arnhem-Meinerswijk: een nieuw castellum aan de Rijn, *Westerheem* 29, pp. 334-348. (= *R.O.B. Overdrukken* 144).